

cultuurgeschiedenis, maar 'veeleer in zijn systematische redelijke denken, zijn groot geduld en ontombare arbeidslust, in zijn wijsgerig inzicht en synthetisch vermogen' (228). De terugblik op de loopbaan van Geyl uit 1972 bevat de wens: 'Misschien gaan we een nieuwe tijd van Angelsaksisch rationalisme en scepticisme tegemoet...' (240). Nog eens tien jaar later zijn het de grote affaires rond de na-oorlogse rechtspleging (Menten, Weinreb) die Schöffers de zekerheid geven dat deze soort van rationalisme de basis van de geschiedschrijving moet blijven: 'Hoe men ook wil dubben over het streven uit te vinden 'wie es eigentlich gewesen', menswetenschappen als die van het recht en de geschiedenis zetten toch altijd weer onbetwistbare bakens van feitelijkheid en bewijsbaarheid en bevestigen daarmee de bruikbaarheid en soliditeit van door oefening en ervaring ontwikkelde technieken en methoden ...' (215-216).

Misschien is het in de huidige omstandigheden nuttig zo iets af en toe te zeggen. Het ideaal van een positieve geschiedschrijving is een respectabel ideaal. Maar was het niet eerder hun gedrevenheid en partijdigheid, die mensen als Romein en Geyl maakte tot wat zij waren? De historicus is altijd, veel meer dan de jurist, zelf deelnemer in het proces. Schöffers voorstelling van de Nederlandse traditie wordt dan ook minder beheerst door een nuchter scepticisme dan hij zelf lijkt te menen. De eigenschappen die in deze opstellen het meest op de voorgrond komen, verdraagzaamheid, evenwicht, matiging, zijn ook de trekken die hij in het Nederlandse verleden het liefste terugziet. Hij maakt telkens duidelijk, of het nu de Republiek betreft of het interbellum, dat hij zich de schaduwzijden zeer wel bewust is; toch is de uiteindelijke indruk er een van harmonie. Tegenover dramatische interpretaties en pogingen de contrasten scherp aan te zetten neemt het betoog steeds een verzachtende en verzoenende toon aan. In het Nederland dat Schöffers beschrijft, is geen plaats voor extremen; onze geschiedenis bestaat uit vrijheid in gematigdheid. Slechts een enkele maal laat hij zich gaan in een lofzang, maar overal is het gevoel merkbaar dat zonder twijfel wortelt in de ervaringen van de wereldoorlog: hier zijn een land, een staat, een samenleving, die het, gebreken of niet, waard zijn te behouden en te verdedigen. Volkomen toepasselijk bevat de ondertitel van deze bundel dan ook de door sommigen nu als ouderwets verworpen uitdrukking 'vaderlandse geschiedenis'.

Veelvormig verleden bevat een met sympathie geschreven portret van de auteur door J. J. Woltjer en een uitvoerig bibliografisch overzicht. Het is jammer dat uitgever en tekstbezorgers de gelegenheid om de opstellen zo fraai mogelijk aan te bieden niet ten volle hebben benut. Er zijn veel te veel drukfouten; een bladzijde als 102 had zo niet mogen verschijnen. Hier en daar stukt de lectuur omdat een fragment van een zin is weggefallen. In het stuk over Wilhelmina ontbreekt zonder aanwijsbare reden zelfs een hele alinea. Laten we zeggen dat het huldeblijk onderwerp wat schade heeft geleden aan de verpakking.

W. E. Krul

P. Bange, e. a., ed., *De doorwerking van de Moderne Devotie Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987* (Hilversum: Verloren, 1988, 319 blz., f58,50, ISBN 90 6550 318 8).

Drie jaar na de dood van Geert Grote werd het klooster Windesheim gesticht voor reguliere kanunniken. Daarmee werd de Broeders des gemene levens de mogelijkheid geboden om tegemoet te komen aan bezwaren inzake hun onduidelijke status binnen de kerkelijke instituties. Deze tegemoetkoming hield niet in dat het vroomheidsstreven van de Moderne Devotie,

waarvoor Geert Grote velen had gewonnen, sindsdien nog slechts binnen kloostermuren zou worden beleefd. Dit wordt reeds duidelijk als men de inhoudsopgave beziet van de in deze bundel opgenomen studies over de doorwerking van de Moderne Devotie. De gevarieerdheid daarvan blijkt zo onbegrensd, dat men de vraag kan stellen in hoeverre de verschillende auteurs voor het begrip Moderne Devotie eenzelfde noemer hebben aangehouden.

In een inleidend artikel, dat dezelfde titel draagt als de bundel, noemt A. J. Jelsma als kenmerken van de Moderne Devotie: ernstig godsdienstig leven, bij voorkeur in gemeenschapsverband, inzicht in de menselijke mogelijkheden, wantrouwen tegen al wat de menselijke maat te boven gaat, zorg voor het innerlijke leven, methodische toepassing van praktische, controleerbare gebeds- en meditatietechnieken en systematische deugdenbeoefening. Volgens Jelsma willen de auteurs van deze bundel nagaan in hoeverre de doorwerking van de Moderne Devotie in een veld, dat èn geografisch èn chronologisch wijd gespreid is, herkenbaar is door een of meer van deze kenmerken.

Enige scepsis omtrent de mogelijkheid zulks vast te stellen is bij hem wel aanwezig, in zoverre dat sommige groepen, die deze kenmerken vertoonden, de herkomst daarvan niet toeschreven aan de invloed van deze beweging, en terwijl anderen zich aandienen als erfgenamen van deze beweging, zonder dat duidelijkheid bestaat omtrent een rechtstreeks verband tussen hun spiritualiteit en deze beweging. Bovendien was veel van hetgeen de Moderne Devotie voorstond, zelf weer ontleend aan oudere christelijke tradities. Wellicht had Jelsma er goed aan gedaan in deze karakteristiek ook enige sociale kenmerken van de Moderne Devoten te betrekken, zoals hun grenspositie tussen geestelijkheid en leken, alsmede de aandacht die zij schonken aan vroomheidsliteratuur in de volkstaal. Want als deze laatste kenmerken aan de Moderne Devotie hadden ontbroken, dan zouden de huidige naspeuringen naar de doorwerking van deze beweging met name binnen de reformatie minder vruchtbaar zijn geweest.

Aansluitend bespreekt A. G. Weiler 'De geestelijke praktijk van de Moderne Devotie'. Deze gaat vooral in op de twee manieren die werden aangewend in de beoefening van de spiritualiteit. Enerzijds de ascetische training, beschreven door broeder Gerard Zerboud van Zutphen, en anderzijds het ervaren van een geestelijke opgang tot God; een ervaring die door de Windesheimer kanunnik Gerlach Peters is verwoord. Naasteen dus een methodische en een mystieke spiritualiteit. De doorwerking van de pragmatisch geprogrammeerde ascese blijkt beter aanwijsbaar, met name in de 'Oefeningen in spiritualiteit', die Ignatius van Loyola schreef en die sindsdien de jezuiteten beoefenen.

De ontvankelijkheid van de reformatie voor het gedachtegoed van de Moderne Devotie betrof in sterke mate het geschrift van Thomas van Kempen *De navolging van Christus*. Geheel ongeschonden bleef dit werk daarbij niet. Begrijpelijkerwijs werd het vierde boek, handelend over de eucharistie, in die kringen weggelaten. De aandacht, die voor dit boekje heeft bestaan, komt expliciet aan de orde in de bijdragen van C. Graafland, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie', van W. J. op 't Hof, 'Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)', handelend over de Zeeuwse predikant Willem Teellinck (1579-1629), en van J. Trapman 'De *Imitatio Christi* en het mysticisme rond 1900'. De relatie van Teellinck met de Moderne Devoten komt tevens aan de orde in de bijdrage van H. W. J. Vekeman, 'Het literair discours van het Soliloquium bij Mande en Teellinck'.

Ook elders komt de *Navolging* ter sprake, onder meer in de studie van G. H. M. Posthumes Meyes 'De doorwerking van de Moderne Devotie met name bij de Remonstranten'. Het belang van deze bijdrage ligt vooral in de vraag naar wat men onder 'doorwerking' dient te verstaan en in de daar gegeven analyse van de aard van devotionele literatuur als zodanig. Terecht vreest de

auteur dat vaak op grond van inhoudelijke overeenkomsten te lichtvaardig van doorwerking wordt gesproken. Daarmee levert Meyes, stellig ongewild, reeds kritiek op wat te snelle conclusies in enkele andere bijdragen uit deze bundel. Ik denk hier met name aan het artikel van Elisja Schulte van Kessel 'Moederschap en Navolging van Christus', een curieus leesbare bijdrage en deels ook een egodocument.

Enige afstand in tijd en ruimte schijnt de doorwerking van de Moderne Devotie ten goede te zijn gekomen. Deze conclusie biedt het artikel van C. Augustijn, 'Erasmus en de Moderne Devotie'. Deze auteur toont aan dat Erasmus, die bij de broeders zijn eerste opleiding kreeg, weinig congenialiteit met deze devoten bezat en dit laatste bovendien niet als een gemis heeft ervaren. Erasmus, die de maat van het menselijke anders beoordeelde, heeft blijkbaar deze beweging van te nabij gezien dan dat hij haar kon waarderen. Hoezeer enige afstand positief kon uitwerken, blijkt daarnaast uit de bijdragen van Peter J. A. Nissen, 'De Moderne Devotie en het Nederlands-Westfaalse doperdom', van S. Voolstra, 'Hetzelfde, maar anders. Het verlangen naar volkomen vroomheid als drijfveer van de Moderne Devotie en van de doperse reformatie', en van W. van 't Spijker, 'Invloed van de Moderne Devotie in de reformatie te Straatsburg'? Hoewel hun studies zich richten op verschillende reformatorische deelgebieden, concluderen deze auteurs, zij het voorzichtig, tot enige doorwerking van de vroomheid, zoals beoefend in de Moderne Devotie.

Doorwerking van de Moderne Devotie binnen de kerk van Rome komt in deze bundel eveneens aan de orde. Zo zoekt Willem Frijhoff naar verwantschap tussen 'Het Oratoire van Bérulle en de geest van Windesheim', en behandelt J. Visser, 'De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus aan het begin van de zeventiende eeuw'. Deze bijdragen zijn min of meer tentatieve verkenningen voorafgaand aan verdere studie, zulks in tegenstelling tot de oordeelkundige studie van Th. Clemens 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de *Imitatio Christi* in de Nederlanden tussen 1600 en 1800, in het bijzonder onder katholieken', en de bijdragen van P. Bange, 'Laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten in de zestiende eeuw: invloeden van de Moderne Devotie?' en van R. Th. M. van Dijk, 'Windesheimse observantie in na-middeleeuwse vrouwenkloosters. Verschuivingen in de beleving van de beslotenheid'. Ieder van deze drie auteurs kon voor zijn of haar bijdrage teruggrijpen op een pas verschenen of bijna afgeronde dissertatie.

De afsluiting van de bundel is drievoudig. Het boek eindigt met een uitvoerig persoonsregister. Daaraan vooraf worden alle achttien bijdragen, die deze bundel telt, in het Engels samengevat. Maar de eigenlijke afsluiting vormt de achttiende bijdrage zelf, verzorgd door O. J. de Jong, 'De nalatenschap buiten de kloostermuren'. Een wat speels geschreven en knap essay, dat verduidelijkt wat de intrinsieke waarde is van alle moeite, die in de voorafgaande bijdragen is gestoken, en van hetgeen daarmee boven tafel werd gehaald. De Moderne Devotie, begonnen in gemeenschappen eerst van broeders en zusters, kreeg een vervolg in een snel groeiend netwerk van kloosters voor vrouwen en voor mannen, de Windesheimercongregatie. Haar streven naar een verinnerlijking van het geloof en naar een christelijke zingeving voor het menselijk bestaan kon desondanks doorwerken bij een ieder, die las in de traktaten, die daar werden geschreven en van daaruit verspreiding vonden; traktaten, gebeden en liederen, die in de taal van het volk doorgaven, hetgeen al sinds lang de geestelijke rijkdom van een christelijke geloofservaring en geloofsoverweging had gevormd.

Een groot deel van het onderzoek, waarvan in de overige bijdragen verslag is gedaan, moge vooral technische gegevens bevatten, maar in deze bijdrage van De Jong krijgen deze resultaten een ander reliëf, omdat deze auteur zo duidelijk terugverwijst naar de deemoedige vroomheid,

die de Moderne Devoten bevindelijk hebben beleefd en die nadien velen ook buiten de kloostermuren tot heil heeft gestrekt; een historisch gegeven, waaraan men gemakkelijk voorbij gaat met een slechts bladerend vorsen in die vrome, op eerste zicht wat benepen aandoende traktaten. De daarbij gevoegde opmerking van De Jong ten aanzien van historici die deze geschriften niet wezenlijk verstonden is meer dan een boutade, omdat de auteur duidelijk maakt hoe met name historici als Busken Huet, Annie Romein en Ten Haeff, waar dezen de Moderne Devotie ter sprake brachten, daar meer zich zelf kenmerkten dan hetgeen deze devoten hebben nagestreefd. Daartegenover stelde hij hetgeen Titus Brandsma bij de Geert Grote-herdenking van 1940 uitsprak: Het was Grote en al degenen die hem in zijn vroomheid volgden, bovenal begonnen 'om een keer naar de Heer'. Ook dit blijft een belangrijk historisch gegeven. Door dit aspect nadrukkelijk te belichten verleent de bijdrage van De Jong aan deze bundel over zes eeuwen doorwerking van de Moderne Devotie een historisch reliëf, dat tevens metahistorisch mag worden genoemd.

A. H. Bredero

D. J. de Jong, e. a., ed., *Hardinxveld en de riviervisserij* (Hardinxveld-Giessendam: Historische Vereniging, 1988, 405 blz., f45,-, ISBN 90 70960 23 0).

Uit het voorwoord van eindredacteur D. J. de Jong valt af te leiden, dat dit boek bedoeld is als een monument voor de verdwenen riviervisserij van Hardinxveld. Als zodanig is het een indrukwekkend en fraai monument. Niet alleen vanwege zijn omvang — ruim 400 bladzijden en vele fraaie foto's —, ook omdat het een nagenoeg compleet overzicht is, al verontschuldigt De Jong zich ervoor, dat men ondanks het streven naar compleetheid niet alle zaken kon behandelen, ja zelfs detaillistische informatie terwille van de leesbaarheid moest weglaten.

Naast een korte inleiding en bijwerk als Engelse samenvatting, lijsten van afgegeven visvergunningen 1870-1899 en leden van de visserijvereniging Samenwerking, verantwoording van literatuur en illustraties en een dankwoord, telt dit boek achttien hoofdstukken. Daarvan zijn er twaalf geschreven door D. J. de Jong alleen.

Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van de schaarse gegevens over de Hardinxveldse riviervisserij van de prehistorie tot en met de zeventiende eeuw. De periode 1500-1570 krijgt speciale aandacht in een apart hoofdstuk 2, omdat er dankzij meningsverschillen over visserijrechten een aantal juridische en financiële bronnen bewaard zijn gebleven, waaraan een duidelijk beeld van de visserij ontleend kan worden. Waar men die bronnen kan raadplegen, wordt hier niet vermeld (men kan ze in het eerste hoofdstuk vinden). Bij dit hoofdstuk ontbeert de lezer een kaart van het gebied met aanduiding van de talloze geografische namen die in de tekst voorkomen. Verderop in het boek komen enige kaarten voor die ten dele in dit manco zouden kunnen voorzien, maar er wordt hier niet naar verwezen. Omstreeks 1543 was nog een minderheid van het dorp visser van beroep, al waren de meeste dorpsbewoners wel op de een of andere manier bij de visserij betrokken.

De volgende hoofdstukken zijn thematisch. Er volgen zeven hoofdstukken over de verschillende soorten visserij: drijfnetvisserij, steekvisserij, zegenvisserij (alle drie op zalm), visserij op steur, visserij op elf, fint, prik en spiering, schokkervisserij en een hoofdstuk over overige vormen van visserij. Het zijn gedetailleerde beschrijvingen van vistuig en visserij, geïllustreerd met meestal duidelijke foto's en tekeningen. Bij sommige visserijen, zoals de klepvlot- en de